IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 23. Issue 02. Sentabr, 2026

МАДАНИЯТ МУАССАСАЛАРИДА ДАВЛАТ МОЛИЯВИЙ НАЗОРАТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Жўраев Толибжон Алишер ўғли
Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси магистранти
E-mail: tolib9398@mail.ru
https://doi.org/10.5281/zenodo.22703506

Аннотация. Ушбу мақолада маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини ташкил этиш, бюджет маблағларидан мақсадли ва самарали фойдаланиш, ички назорат ҳамда аудит тавсиялари ижросини кучайтириш масалалари ёритилган. Сўнгги йилларда давлат бюджети харажатларининг ўсиши, ижтимоий соҳага ажратилаётган маблағлар улушининг юқорилиги ва маданият ҳамда спорт йўналишига 2025 йилда қарийб 7 трлн сўм маблағ режалаштирилгани мазкур соҳада молиявий назоратнинг долзарблигини янада оширмоқда.
Калит сўзлар: давлат молиявий назорати, маданият муассасалари, бюджет маблағлари, ички назорат, аудит, давлат харидлари, рақамлаштириш.

Abstract. This article examines the issues of organizing state financial control in cultural institutions, ensuring the targeted and efficient use of budget funds, strengthening internal control mechanisms, and improving the implementation of audit recommendations. In recent years, the growth of state budget expenditures, the significant share of allocations directed to the social sector, and the planned allocation of nearly UZS 7 trillion to the culture and sports sector in 2025 have further increased the importance of effective financial control in this field. The study highlights key areas of financial oversight, existing risks, and practical measures aimed at enhancing transparency, accountability, and efficiency in the management of public financial resources within cultural institutions.
Keywords: state financial control, cultural institutions, budget funds, internal control, audit, public procurement, digitalization.

Кириш

Маданият муассасалари аҳолининг маънавий эҳтиёжларини қондириш, миллий меросни сақлаш, музей, театр, кутубхона ва маданий марказлар фаолиятини ривожлантиришда муҳим ўрин тутади. Ушбу муассасаларнинг аксарияти бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари тушумлар, грантлар, ҳомийлик маблағлари ва давлат дастурлари ҳисобидан молиялаштирилади. Шу боис уларда давлат молиявий назоратини тўғри ташкил этиш маблағларнинг мақсадли сарфланиши, моддий бойликларнинг сақланиши ва хизматлар сифатини ошириш учун зарур шарт ҳисобланади.

2025 йил учун давлат бюджети харажатлари 344,6 трлн сўм, 2026 йил учун эса 384,9 трлн сўм атрофида режалаштирилгани бюджет маблағлари устидан тизимли назоратни кучайтиришни талаб этади. Шунингдек, 2025 йилда ижтимоий соҳа харажатлари жами бюджет харажатларининг катта қисмини ташкил этиб, маданият ва спорт йўналишига қарийб 7 трлн сўм маблағ йўналтирилиши белгиланган. Бу маданият муассасаларида молиявий интизом, давлат харидлари шаффофлиги ва натижадорликка асосланган назорат механизмларини жорий этиш зарурлигини кўрсатади.

Адабиётлар шарҳи

Давлат молиявий назорати ва аудит тизимини такомиллаштириш масалалари маҳаллий ва хорижий олимлар томонидан кенг тадқиқ этилган. Илмий адабиётларда давлат секторида молиявий назоратнинг самарадорлиги, ҳисобдорликни таъминлаш, бюджет маблағларидан мақсадли фойдаланиш ва коррупция хавфларини камайтиришда аудитнинг аҳамияти алоҳида таъкидланади.

Middin ва ҳаммуаллифлар (2024) давлат ташкилотларида ички аудит тизими молиявий ҳисобдорлик ва шаффофликни таъминлашнинг муҳим воситаси эканлигини қайд этиб, аудит тавсияларининг ўз вақтида бажарилиши давлат бошқаруви самарадорлигини оширишини асослаб берганлар. Муаллифларнинг фикрича, самарали ички аудит тизими молиявий қонунбузилишларнинг олдини олиш ва давлат маблағларидан оқилона фойдаланишга хизмат қилади.

Tereshchenko ва ҳаммуаллифлар (2024) давлат молиясини назорат қилишда рақамли аудит технологияларининг аҳамиятини тадқиқ этган. Тадқиқот натижаларига кўра, рақамли аудит воситалари реал вақт режимида мониторинг ўтказиш, катта маълумотлар таҳлили орқали хавфларни аниқлаш ва бюджет маблағларидан фойдаланиш устидан назоратни кучайтириш имконини беради. Бу эса давлат молиявий назоратининг самарадорлигини оширишда муҳим омил ҳисобланади.

Hay ва Cordery (2020) давлат секторида ташқи аудитнинг аҳамиятини таҳлил қилиб, аудит натижалари парламент, давлат органлари ва жамоатчилик учун ишончли ахборот манбаи сифатида хизмат қилишини таъкидлайдилар. Улар давлат аудитининг асосий вазифаси нафақат қонунбузилишларни аниқлаш, балки давлат ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини баҳолашдан иборат эканлигини қайд этадилар.

Таҳлил қилинган адабиётлар шуни кўрсатадики, давлат молиявий назорати тизимини ривожлантиришда аудит мустақиллигини таъминлаш, рақамли технологияларни кенг жорий этиш, ички назорат механизмларини кучайтириш ва назорат натижалари бўйича таъсирчан чораларни амалга ошириш устувор вазифалар ҳисобланади.

Мавзунинг долзарблиги

Ўзбекистонда давлат молиясини бошқариш тизимини такомиллаштириш, бюджет маблағларидан самарали ва мақсадли фойдаланишни таъминлаш ҳамда давлат ташкилотлари фаолиятида шаффофликни ошириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу жараёнда маданият муассасалари фаолияти устидан давлат молиявий назоратини самарали ташкил этиш алоҳида аҳамият касб этади. Чунки мазкур муассасалар давлат бюджети маблағлари ҳисобидан молиялаштирилиши билан бирга, миллий маданий меросни сақлаш, аҳолига маданий хизматлар кўрсатиш ва маънавий тараққиётни таъминлаш каби муҳим вазифаларни амалга оширади.

Амалиётда маданият муассасаларида молиявий назоратни ўтказишда бир қатор ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Биринчидан, музей экспонатлари, тарихий ва маданий бойликлар, саҳна жиҳозлари, мусиқа асбоблари, кутубхона фондлари ҳамда бошқа ноёб активларни баҳолаш ва ҳисобга олиш анъанавий давлат ташкилотларига нисбатан анча мураккаб ҳисобланади. Иккинчидан, театр томошалари, концерт дастурлари, фестиваллар, гастроль тадбирлари, ижодий лойиҳалар ва маданий мерос объектларини таъмирлаш билан боғлиқ харажатларнинг мақсадлилиги ва самарадорлигини баҳолашда молиявий кўрсаткичлар билан бир қаторда ижтимоий самарадорлик мезонларини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади.

Сўнгги йилларда давлат молиявий назорати тизимида рақамлаштириш жараёнларининг жадал ривожланиши мазкур соҳада янги имкониятларни яратмоқда.

Электрон бюджет, электрон давлат харидлари ва интеграциялашган ахборот тизимлари молиявий операцияларни онлайн кузатиш, хавфларни баҳолаш ва назорат тадбирларини самарали режалаштириш имконини бермоқда. Халқаро тадқиқотларда давлат секторида аудит ва ички назорат тизимининг самарали ташкил этилиши молиявий ҳисобдорлик, шаффофлик ва жамоатчилик ишончини сезиларли даражада ошириши таъкидланган (Middin et al., 2024).

Таҳлил ва натижалар

Маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини ташкил этиш фақат амалга оширилган молиявий операцияларнинг қонунийлиги ва бухгалтерия ҳисобида тўғри акс эттирилганлигини текшириш билан чекланмаслиги лозим. Замонавий давлат молиявий назорати концепцияси назорат объекти фаолиятида юзага келиши мумкин бўлган молиявий, операцион ва бошқарув рискларини олдиндан аниқлаш, уларни баҳолаш ҳамда назорат ресурсларини юқори рискли йўналишларга йўналтиришни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан, маданият муассасаларида анъанавий ретроспектив назоратдан рискка асосланган превентив назорат моделига босқичма-босқич ўтиш мақсадга мувофиқ.

Маданият муассасаларининг молиявий-хўжалик фаолияти бошқа бюджет ташкилотларидан муайян хусусиятлари билан фарқ қилади. Хусусан, уларда бюджет маблағлари билан бир қаторда пуллик хизматлардан тушумлар, ҳомийлик маблағлари, грантлар ва бошқа бюджетдан ташқари манбалар шаклланади. Шунингдек, музей экспонатлари, тарихий-маданий бойликлар, саҳна жиҳозлари, мусиқа асбоблари, кутубхона фондлари каби махсус активларни ҳисобга олиш ва уларнинг сақланишини назорат қилиш алоҳида ёндашувни талаб этади. Мазкур хусусиятлар молиявий назорат объекти ва рисклар таркибини кенгайтиради.

Таҳлил натижасида маданият муассасалари фаолиятида молиявий назорат нуқтаи назаридан бешта асосий риск йўналишини ажратиш мумкин: бюджет маблағларидан фойдаланиш риски, давлат харидлари риски, активлар билан боғлиқ риск, бюджетдан ташқари маблағлар ҳаракати риски ҳамда ички назорат ва аудит тавсиялари ижроси риски. Ушбу рискларни бир хил даражада назорат қилиш назорат ресурсларидан самарасиз фойдаланишга олиб келиши мумкин. Шу сабабли назорат объектларини риск даражаси бўйича дифференциация қилиш мақсадга мувофиқ.

Маданият муассасасининг умумий молиявий риск даражасини баҳолаш учун қуйидаги интеграл кўрсаткичдан фойдаланиш таклиф этилади:

$$\mathbf{R_i = \Sigma\ (w_j \times r_{ij})},$$

бунда:

$\mathbf{R_i}$ — i-маданият муассасасининг интеграл молиявий риск кўрсаткичи;

$\mathbf{r_{ij}}$ — i-муассасанинг j-йўналиш бўйича риск баҳоси;

$\mathbf{w_j}$ — тегишли риск йўналишининг вазн коэффициенти;

$\mathbf{\Sigma w_j = 1}$ — барча вазн коэффициентлари йиғиндиси.

Риск кўрсаткичларини 1 дан 5 гача бўлган шкала асосида баҳолаш мумкин. Бунда 1 балл — паст риск, 2 балл — нисбатан паст риск, 3 балл — ўрта риск, 4 балл — юқори риск ва 5 балл — критик рискни ифодалайди. Интеграл баҳолаш натижасида муассасаларни паст, ўрта ва юқори риск гуруҳларига ажратиш назорат тадбирларининг даврийлиги ва қамровини белгилаш имконини беради.

1-жадвал

Маданият муассасаларида молиявий рискларни баҳолаш ва назорат қилиш йўналишлари

Риск йўналиши	Асосий риск индикатори	Назорат усули	Кутиладиган натижа

Бюджет маблағлари	Сметадан оғиш, мақсадсиз харажатлар	Смета ва амалдаги харажатларни солиштириш	Бюджет интизоми кучаяди
Давлат харидлари	Нарх оғиши, такрорий харидлар	Электрон харидларни таҳлил қилиш	Шаффофлик ва тежамкорлик ошади
Моддий ва маданий активлар	Инвентаризация тафовутлари, нотўғри баҳолаш	Реестр ва бухгалтерия маълумотларини солиштириш	Активлар сақланиши таъминланади
Бюджетдан ташқари маблағлар	Тушумлар ва касса маълумотларидаги тафовут	Тўлов ва бухгалтерия маълумотларини солиштириш	Даромадлар тўлиқ ҳисобга олинади
Ички назорат ва аудит	Такрорий камчиликлар, бажарилмаган тавсиялар	Аудит тавсиялари ижросини мониторинг қилиш	Қоидабузилишлар такрорланиши камаяди
Рақамли мониторинг	Ностандарт ва юқори рискли операциялар	Электрон маълумотларни автоматик таҳлил қилиш	Назорат тезкорлиги ва самарадорлиги ошади

Манба: муаллиф томонидан давлат молиявий назоратининг рискка асосланган ёндашуви ва маданият муассасалари молиявий-хўжалик фаолияти хусусиятларини умумлаштириш асосида ишлаб чиқилган.

Манба: муаллиф томонидан давлат молиявий назоратининг рискка асосланган ёндашуви ва маданият муассасалари молиявий-хўжалик фаолияти хусусиятларини умумлаштириш асосида ишлаб чиқилган.

Таклиф этилаётган матрицанинг амалдаги назорат ёндашувидан асосий фарқи шундаки, унда назорат йўналиши фақат текшириладиган объект сифатида эмас, балки аниқ риск индикаторлари билан боғланган ҳолда баҳоланади. Бу назорат органига барча операцияларни бир хил даражада текшириш ўрнига, қоидабузилиш эҳтимоли юқори бўлган операцияларни дастлабки босқичда аниқлаш имконини беради.

Масалан, давлат харидлари бўйича бир хил етказиб берувчи билан такрорий шартномалар тузилиши, харид нархларининг таққослама кўрсаткичлардан сезиларли оғиши ёки муайян даврда харидлар ҳажмининг кескин ортиши риск сигнали сифатида баҳоланиши мумкин. Пуллик хизматларда эса ташриф буюрувчилар сони, сотилган чипталар, электрон тўловлар ва бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган тушумлар ўртасидаги номутаносиблик молиявий риск индикатори вазифасини бажаради.

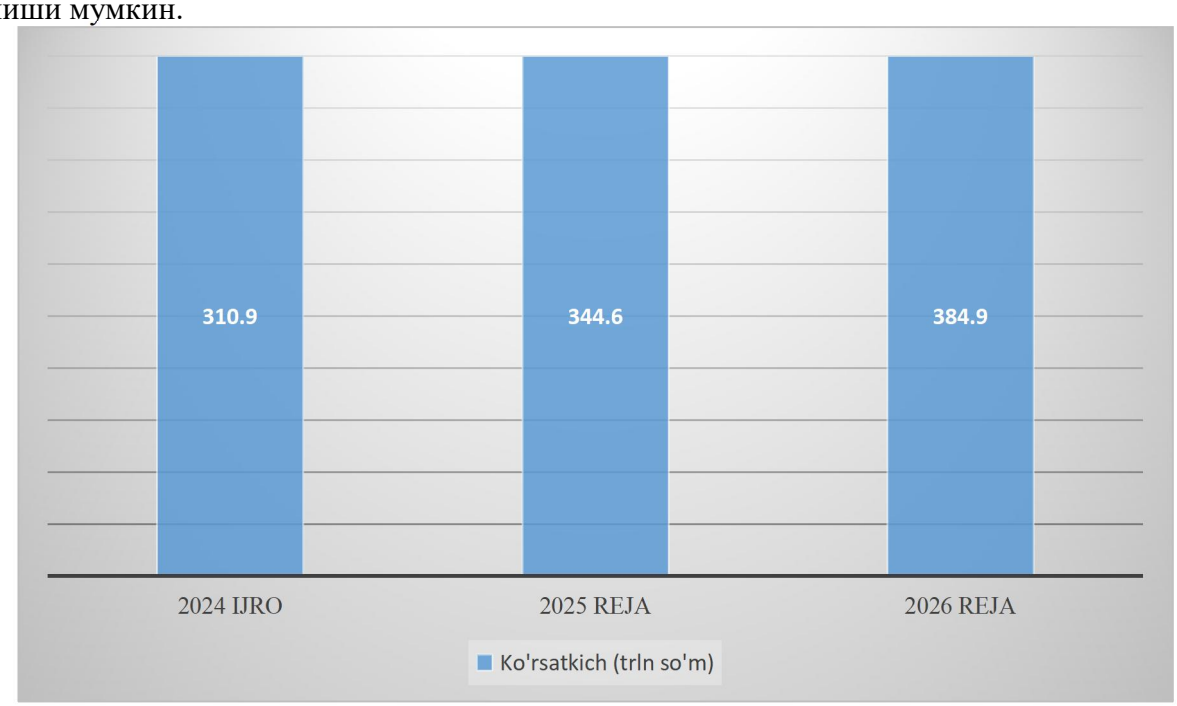
Маданий активларни назорат қилишда эса анъанавий молиявий баҳолашнинг ўзи етарли эмас. Айрим музей экспонатлари, тарихий ашёлар ёки ноёб фондларнинг бухгалтерия қиймати уларнинг маданий ва тарихий аҳамиятини тўлиқ ифодаламаслиги мумкин. Шу сабабли ушбу активлар бўйича молиявий назорат бухгалтерия ҳисоби, инвентаризация натижалари ва махсус реестр маълумотларини интеграциялашган ҳолда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

Рақамли технологиялардан фойдаланиш таклиф этилаётган рискка асосланган моделнинг муҳим элементи ҳисобланади. Электрон бюджет, давлат харидлари, ғазначилик операциялари ва бухгалтерия ахборотларини ўзаро интеграция қилиш орқали

молиявий операцияларни доимий мониторинг қилиш имконияти пайдо бўлади. Бунда рақамли назорат тизими белгиланган индикаторлар асосида юқори рискли операцияларни автоматик равишда ажратиб бериши ва назорат органига тегишли сигнал юбориши мумкин.

Шундай қилиб, маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини такомиллаштириш учун “рискни аниқлаш — баҳолаш — назорат объектини устуворлаштириш — мақсадли аудит — тавсиялар ижросини мониторинг қилиш — рискни қайта баҳолаш” кетма-кетлигига асосланган узлуксиз назорат механизмини жорий этиш таклиф этилади. Мазкур механизм назоратнинг фақат қоидабузилиш содир бўлганидан кейин уни аниқлашга қаратилган шаклидан профилактик ва рискка асосланган моделига ўтиш имконини беради.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, маданият муассасаларида давлат молиявий назорати самарадорлигини ошириш назорат тадбирлари сонини кўпайтиришдан кўра, мавжуд маълумотларни риск индикаторлари асосида таҳлил қилиш, юқори рискли объектларни тўғри танлаш ва аудит тавсияларининг кейинги ижросини таъминлаш билан кўпроқ боғлиқ. Шу жиҳатдан таклиф этилаётган интеграл риск баҳолаш модели назорат ресурсларини устувор йўналишларга тақсимлаш, молиявий қоидабузилишларни эрта аниқлаш ва бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини оширишга хизмат қилиши мумкин.

1-расм. Давлат бюджети харажатлари динамикаси, трлн сўм.

Маданият муассасаларида молиявий назоратни ташкил этишда энг муҳим йўналишлар қуйидаги жадвалда умумлаштирилган.

Маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини самарали ташкил этиш учун назорат объектини тўғри танлаш, хавфларни олдиндан баҳолаш ва аудит натижалари бўйича берилган тавсиялар ижросини қатъий мониторинг қилиш муҳимдир. Акс ҳолда, назорат тадбирлари фақат камчиликларни қайд этиш билан чекланиб, уларнинг олдини олиш ва бошқарув қарорларини яхшилашда етарли самара бермайди.

Давлат секторининг турли мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, аудит тавсиялари ижроси бўйича ягона электрон мониторинг тизими мавжуд бўлмаса, аниқланган камчиликлар такрорланиши мумкин. Илмий ишлар аудит тавсияларининг

бажарилиши, раҳбарият масъулияти ва кадрлар малакаси молиявий назорат самарадорлигининг асосий омиллари эканини кўрсатади.

Таклиф ва тавсиялар

Маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини такомиллаштириш учун, аввало, рискка асосланган текширув режаларини жорий этиш лозим. Бунда бюджет ҳажми, давлат харидлари улуши, таъмирлаш-реставрация ишлари, пуллик хизматлар тушуми, аввалги текширувлардаги камчиликлар ва моддий бойликлар қиймати асосий риск индикаторлари сифатида белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Иккинчидан, маданият муассасаларида бухгалтерия ҳисоби, электрон ҳужжат айланиши, давлат харидлари портали, касса операциялари ва инвентаризация маълумотларини ягона рақамли таҳлил муҳитига интеграция қилиш зарур. Бу текширувчи органларга маълумотларни қўлда йиғишга кетадиган вақтни қисқартириш, шубҳали операцияларни тез аниқлаш ва молиявий қарорлар бўйича асосланган хулоса бериш имконини яратади.

Учинчидан, назорат натижалари бўйича берилган тавсиялар ижросини белгиланган муддат, масъул ижрочи ва аниқ натижа кўрсаткичлари асосида баҳолаш керак. Тавсияларнинг бажарилиши фақат расмий жавоб хатлари билан эмас, балки амалда бартараф этилган камчиликлар, қайтарилган маблағлар, такомиллаштирилган ички тартиблар ва қайта такрорланмаган ҳолатлар орқали баҳоланиши лозим.

Тўртинчидан, назорат органлари ва маданият муассасалари ходимлари учун давлат харидлари, бюджет ҳисоби, активлар инвентаризацияси, маданий мерос объектлари ҳисоби ва рақамли аудит бўйича доимий малака ошириш курсларини ташкил этиш керак. Чунки молиявий назоратнинг сифати кўп жиҳатдан текширувчиларнинг касбий билимлари ва соҳавий хусусиятларни тўғри тушунишига боғлиқ.

Хулоса

Хулоса қилиб айтганда, маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини самарали ўтказиш бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши, моддий маданий бойликларнинг сақланиши ва аҳолига кўрсатилаётган маданий хизматлар сифатини оширишга хизмат қилади. Бунинг учун назорат тизими қонунбузилишларни аниқлаш билан чекланмай, уларнинг олдини олиш, рискларни баҳолаш, тавсиялар ижросини мониторинг қилиш ва рақамли таҳлил механизмларини жорий этишга йўналтирилиши зарур.

Маданият соҳасига ажратилаётган бюджет маблағлари ҳажмининг ошиб бориши мазкур соҳада молиявий шаффофлик ва ҳисобдорликни кучайтиришни талаб қилади. Шу боис маданият муассасаларида давлат молиявий назоратини замонавий, рискка асосланган ва рақамлаштирилган ёндашувлар асосида ташкил этиш давлат молиясини бошқариш самарадорлигини оширишнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг 2024 йил 24 декабрдаги “2025 йил учун Ўзбекистон Республикасининг Давлат бюджети тўғрисида”ги Қонуни.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 25 декабрдаги ПҚ–455-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2025 йил 8 апрелдаги 210-сон қарори “2025–2030 йилларда давлат молиясини бошқариш тизимини такомиллаштириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”.
4. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги. 2025 йил учун бюджетнома материаллари.

5. Institute of Internal Auditors. Global Internal Audit Standards. 2024.
6. INTOSAI. GUID 3910: Central Concepts for Performance Auditing. 2019.
7. Middin M., Nirwana N., Haliah H. The Role of Internal Audit in Maintaining Financial Accountability and Transparency in Government Agencies. 2024.
8. Tereshchenko D., Kruhlov V., Bodnar K. Digitalization of Public Finance Auditing as a Tool for Ensuring Accountability in Public Governance. 2024.
9. Wibowo A. Promoting Development Program Effectiveness: The Expected Role of Public Sector Audit in State Finance Management. 2019.
10. Nimani P., Maloku A., Avdija S. The Impact of the Auditor General on Public Administration Control. 2023.